
Boekbesprekingen

R.C. Kwant, *Structuralisten en structuralisme* (Samsom Uitgeverij Alphen a.d. Rijn, 1978, 208 blz.)

Er bestaat al aardig wat nederlandse literatuur over het structuralisme, dat in zekere zin ook van nederlandse origine is. Kwant is zich ervoor gaan interesseren in het verlengde van zijn studie van Merleau-Ponty, in wiens postuum uitgegeven werk hij structuralistische invloeden bespeurde. Het nu in de Samsom-reeks *Moderne Filosofie* verschenen boek is geheel zijn eigen werk, hetgeen uit de aanpak en vooral de stijl ervan ook voldoende blijkt. De titel noemt hij zelf vreemd maar verklaarbaar uit de onderlinge verscheidenheid van de figuren en bewegingen die doorgaans tot het structuralisme worden gerekend. In een zevental hoofdstukken komen achtereenvolgens ter sprake het structuralistische taaldenken van de Saussure; de structuralistische kringen van Moskou, Petersburg en Praag; de introductie van de mens in denkstructuren bij Piaget; Claude Lévi-Strauss; de structuralistische duiding der analyse door Lacan; Michel Foucault; structuralisme en andere stromingen (fenomenologie, marxisme, geschiedeniswetenschap). In een slotbeschouwing worden samenvattend nog eens enkele structuralistische grondthema's ter sprake gebracht. Deze opsomming maakt duidelijk dat er uit het boek van Kwant wel een en ander te leren valt voor wie aanraking zoeken met het bepaald niet gemakkelijk toegankelijke structuralistische klimaat en de centrale thema's waardoor dat wordt beheerst: taal en taalgebruik, geheel een deel, synchronie diachronie, positie van het subject, relationele waarheidsopvatting, enz. De schr. verklaart in zijn voorwoord zelf niet voldaan te zijn over hetgeen hij presenteert en het is hier niet de plaats om in te gaan op de vraag in hoever of waarom hij daarin gelijk heeft. Hij verstaat de kunst om moeilijke zaken te vereenvoudigen maar gaat daarin nogal eens te ver, waardoor zijn betoogtrant gemakkelijk in een zekere 'gemeenplaatsgerigheid' vervalt. Zijn materiaalkeuze is hier en daar nogal eenzijdig en de tekst wemelt van druk-, spellings- en taalfouten. En voor hetgeen door landgenoten de laatste tijd over het structuralisme is gepubliceerd brengt hij (op Bertels na) geen belangstelling op.

R.F. Beerling

Harry Kunneman (red.) *Wetenschap en ideologiekritiek* (Boöm Meppel/ Amsterdam, 1978, 202 blz.)

Alle in deze bundel opgenomen stukken op één (en de inleiding) na waren al eerder verschenen, de meeste in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*. Aan de waarde ervan wordt daardoor niets afgedaan, wel, wegens de verscheidenheid van de inhoud, aan de bespreekbaarheid. Dat is geheel en al een extern bezwaar want thematisch is het verband tussen de hier verzamelde opstellen van Louis Althusser, Theo de Boer, Paul K. Feyerabend, Harry

Kunneman, Gerard Radnitzky en Anton C. Zijdeveld klaarblijkelijk genoeg, hoe onderling verschillend de erin uitgewerkte posities ook mogen zijn. Zij hebben stuk voor stuk betrekking op het verschijnsel wetenschap en ideologie, het verband en het verschil daartussen, het onderscheid en de vervlochtenheid van feiten en waarden, de relatie theorie en praxis, wetenschappelijke objectiviteit of neutraliteit en politiek engagement. De aard en de actualiteit van die problematiek wordt door de redacteur in zijn inleiding uitstekend belicht. Hij gaat van het positivistische en het kritische (of marxistische) standpunt als twee elkaar bestrijdende en uitsluitende extremen uit en begint met vast te stellen dat die twee posities onmogelijk verenigbaar schijnen te zijn. Die conclusie acht hij deels juist en deels verkeerd. Dus moeten beide standpunten een 'grond van waarheid' bevatten en nader bekeken zelfs een 'fundamentele overeenkomst' vertonen. Het positivisme verdringt de politieke kern van de (sociale) wetenschappen en het marxisme doet hetzelfde met betrekking tot zijn normatieve kern. Is nu die 'fundamentele overeenkomst' dat beide standpunten op verdringing berusten en in zover als gelijkelijk ideologisch moeten aangemerkt? Dat is een conclusie die door Kunneman niet duidelijk wordt getrokken. Hij zoekt het fundamenteel-overeenkomstige eerder in de omstandigheid, dat beide posities zich op wetenschappelijke objectiviteit beroepen, dus een scientistisch uitgangspunt hanteren om die verdringing te camoufleren. Dat gemeenschappelijke uitgangspunt berust z.i. op een 'verregaande verabsolutering van het belang van wetenschappen wetenschappelijke kennis', die de basis vormt van onze moderne wetenschapsideologie. Daarmee gaat Kunneman enigszins, hoewel aanzienlijk bedaar (zoals ook uit zijn eigen bijdrage aan de bundel over de surplusbetekenis van het wetenschapsbegrip blijkt) de kant van Feyerabend op, de enige van wie er in deze collectie – misschien niet geheel toevallig – twee stukken zijn opgenomen. Maar de 'anarchistische' of 'dadaïstische' Paul K. is dan ook de luide trompetterende olifant in de porceleinkast van de wetenschapsmethodologie en -ideologie die de laatste jaren op het toneel daarvan verschenen is.

R.F. Beerling

Jan Bundervoet, Jul Geeroms, Magda Lambert, Viona Westra, **De bediende. Een fascinerend profiel**, L.B.C.-Antwerpen en Reinaert Uitgaven, Zele, 1978.

Dit onderzoek naar de bediendensituatie in Vlaanderen werd verricht in opdracht van de Landelijke Bedienden Centrale, dat is de Christelijke employé-vakbond van België. Het werd uitgevoerd door een groep onderzoekers van de Katholieke Universiteit te Leuven. Wie als Nederlander het woord 'bediende' hoort denkt wellicht eerder aan een kapsalon of studentensociëteit dan aan een staalwalserij of een olieraffinaderij. Maar in België is 'bediende' de officiële juridische aanduiding van iemand die in het particuliere bedrijfsleven werkzaam is en niet tot de (eveneens juridische groepering van) arbeiders behoort. Kort gezegd, hoewel niet helemaal juist: bediende is iemand die niet onder een C.A.O. voor arbeiders valt, maar ook geen lid van het kaderpersoneel is.

De onderzoekers hielden 241 gesprekken met bedienden in allerlei bedrijfstakken in heel Vlaanderen. Zij stellen uitdrukkelijk dat de steekproef niet pretendeert representatief te zijn voor de bediendenpopulatie, maar alleen indicatief voor die groepering. Wat niet wegneemt dat de onderzoekers hun eigen relativering nogal eens vergeten en nogal eens zeggen dat iets 'bewezen' is voor 'de' bediendengroepering (bv. op blz. 153).

Het onderzoeksrapport diende in 1977 als basis voor een plan van actie dat door het L.B.C.-congres werd aangenomen. De sociologische conclusies kunnen dus directe invloed hebben gehad op het beleid dat de desbetreffende vakbondscentrale in de komende

jaren gaat voeren.

Het boek is bijzonder duidelijk ingedeeld. Na een morfologische uiteenzetting die vooral wijst op de enorme verscheidenheid van de bediendenpopulatie komen de bedienden aan het woord over hun loopbaan en promotiekansen (steeds minder), over de vakbond (nogal plichtmatig), over hun stakingsgeneigdheid (erg gering) en over hun klassepositie (erg vaag).

De onderzoekers beoogden dus bij de bediendengroepering zelf na te gaan of door hen aan het bediende-zijn behalve deze juridische betekenis, ook een maatschappelijke betekenis wordt toegekend.

Dat onderzoek is van groot belang, want als de eigen identiteit van bediende-zijn slechts wordt ontleend aan het zich afzetten tegen 'de arbeiders', dan zou dat op de duur niet zonder gevolgen blijven voor de klassenstructuur in België. Het aantal bedienden is namelijk de laatste jaren massaal toegenomen vergeleken met dat van arbeiders. Sinds 1910 is het aantal bedienden met ruim 400% toegenomen, het aantal arbeiders echter met 25% afgenomen. Vormden de bedienden in 1910 nog een exclusief groepje dat 13% van de beroepsbevolking uitmaakte, in 1970 waren zij al gestegen tot 50% van alle werkenden. De tijd is niet ver meer dat iedereen 'bediende' zal zijn, mede door de groei van de dienstensector en van de vrouwelijke beroepsbevolking. Daarom is het dubbel van belang te kijken naar wat bedienden in feite doen. De onderzoekers constateerden een toenevende routinisering en vereenvoudiging van het bediendenwerk, met bovendien sterk toegenomen bureaucrativering van de arbeidsverhoudingen.

De vakbonden komen er niet al te best af, vooral de vrouwen twifelen eraan of de bonden werkelijk bereid zijn iets aan hun gediscrimineerde situatie te doen. Wat ook wel enigszins juist is, gezien de beleidsaanbevelingen die door het reeds genoemde congres zijn aanvaard.

Erg vaag blijven de onderzoekers over de klassepositie van de bedienden. Men krijgt de indruk dat 'klassepositie' door hen uitsluitend is geïndiceerd als het deelnemen aan vakbondsacties. De onderzoekers concluderen dat bedienden niet of nauwelijks tot collectieve actie willen overgaan omdat zij (anders dan de arbeiders?) de sociale verhoudingen binnen de onderneming niet als machtsverhoudingen zien. Helaas is de aan het begin aangetoonde rijke verscheidenheid van de bediendengroepering, tegen het einde van het boek, als de klassepositie aan de orde komt, verdwenen. De onderzoekers maken ten onrechte geen verschil tussen technische en administratieve bedienden. Evenmin tussen bijvoorbeeld degenen die net uit de arbeidersgroepering 'omhoog' zijn gekomen en zij die net nog geen lid van het kaderpersoneel zijn, maar dat personeel wel als referentiekader hanteren. Die 'grensgevallen' zijn mijn inziens van groter belang voor het overzichtelijk maken van de klassepositie van de bedienden dan de doorsnee waarop Bundervoet c.s. zich hebben gericht. Wat allemaal niet wegneemt dat de L.B.C. met dit onderzoek een nuttig initiatief heeft genomen en dat de onderzoekers in ieder geval een terreinverkenning hebben uitgevoerd die andere onderzoekers kan helpen de juiste vragen te formuleren.

A.L. Mok

H.M. Jolles, Het hinderlijk ambacht. Sociologische studies over kritiek, in het bijzonder wetenschappelijke kritiek. Samsom, Alphen aan den Rijn 1978. 226 pp.

Dikwijls ontvangen recensenten tegelijk met het boek dat ze van plan zijn te bespreken een schrijven van de uitgever. Daarin worden meestal enkele mededelingen gedaan over de auteur, de prijs, het beoogde lezerspubliek en de voortreffelijke kwaliteiten van het

boek in kwestie, terwijl zeer behulpzame uitgevers de meest luie besprekers soms tegemoet komen met een uitvoerige samenvatting. Het 'persbericht' dat uitgeverij Samsom aan het nieuwste boek van Professor H.M. Jolles toevoegt, is echter nogal afwijkend. Het bevat naast enige zakelijke gegevens een brief van de auteur, gericht 'Aan mijn vakbroeders', met de aanhef 'Waarde collegae' en de afsluitende regel: 'Weest op voorhand verzekerd van mijn erkentelijkheid en mijn partnerschap. Met collegiale groeten, H.M. Jolles'. In deze brief wordt er aan herinnerd, dat 'ook kritici de maatstaven die ze lijken te gebruiken zo vaak niet noemen of preciseren en zelfs vaak een gedrag vertonen, dat ik in het boek 'kritiekontwijking' heb genoemd.' Professor Jolles doet nu een beroep op zijn collegae: 'Zou het u mogelijk zijn om, als u er toe komt dit boek te bekritisieren, in uw kritiek dan de ervaringen en de richtlijnen te verwerken die het boek zelf hieromtrent bevat? Dat zou voor mij een aanwijzing voor zijn bruikbaarheid zijn.' Voelt de recensent zich na lezing van een dergelijk schrijven al wat ongemakkelijk, de notities waarmee de uitgever deze brief inleidt hebben zelfs iets bedreigends: 'De criticus heeft het over het algemeen vrij gemakkelijk: hij richt zijn pijlen op het object en blijft zelf buiten schot. Dit boek draait die situatie om (...)' Het valt niet licht om na lezing van zo'n 'Persbericht' het hinderlijk ambacht van recensent weer onbevangen op te nemen.

Bij lezing van het boek blijkt het allemaal mee (of tegen) te vallen: het voornaamste onderwerp is niet de kritische arbeid van recensenten, maar die van tijdschriftredacteuren. In het eerste hoofdstuk leidt Jolles de lezer in 'het probleemveld' in: hij laat zien dat wetenschappelijke kritiek slechts één variant is van kritiek in het algemeen en dat kritiek in het alledaagse bestaan steeds aanwezig is. Een interessante paragraaf over kunstkritiek heeft vooral tot doel om de hierna volgende beschouwingen over wetenschappelijke kritiek 'in een comparatief kader te plaatsen' (p. 35). In het tweede hoofdstuk stapt Jolles met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis van de wetenschappelijke kritiek: van de Presocratici tot Popper en Albert. Hij heeft met dit hoofdstuk echter geen andere bedoeling dan te tonen, dat zo'n geschiedenis bestaat en dat het de moeite loont om die tot dusverre ongeschreven geschiedenis te schrijven.

In het derde hoofdstuk, dat abusievelijk de titel 'Systemiek' draagt, worden een aantal betekenissen van kritiek in verband met wetenschap geïnventariseerd en vervolgens enigszins geordend. Jolles probeert in dit hoofdstuk het begrip wetenschappelijke kritiek sociologisch-theoretisch te situeren en hij omschrijft het hier als 'elke genormeerde handeling, die enige andere genormeerde handeling (of enig ander genormeed verschijnsel) tot object heeft en wel in die zin dat zij de handeling (het verschijnsel) zelf met de daarop betrokken geachte normen confronteert'. (p. 98-99) Na deze conceptuele exercities is het terrein toegankelijk voor wat Jolles noemt 'een eerste empirische verkenning'.

Dit explorerende onderzoek wordt in het belangrijkste, vierde, hoofdstuk gepresenteerd en draagt de naam 'Het Redacteurenproject'. Het is een studie naar 'die vormen van wetenschappelijke kritiek, die aanwezig zijn in handelingen van redacteuren van wetenschappelijke tijdschriften ter zake van hen voorgelegde artikelen (...)' (p. 113) In het voorjaar van 1973 werden vraaggesprekken gehouden met redacteuren van 117 Nederlandse wetenschappelijke tijdschriften. Van elk blad werd één redacteur (vaak de 'kern-redacteur'; p. 173) ondervraagd. De centrale vraag luidde: 'Welke criteria worden door redacteuren van wetenschappelijke tijdschriften op welke wijze en met welk gevolg gebruikt bij de behandeling van aan die tijdschriften aangeboden manuscripten en welke factoren kunnen eventueel daarbij waargenomen verschillen in criteria of in hun hantering verklaren?' (p. 116) Het is een kwantitatief onderzoek: niet minder dan 286 kruisverbanden worden onderzocht en daarvan worden er 118 nader geanalyseerd. (p. 181). Soms levert dat iets verrassends op, meestal zijn de uitkomsten triviaal ('In de eerste plaats blijkt

dat redacties veel vaker verwijzen naar andere tijdschriften op hetzelfde wetenschappelijke terrein dan naar tijdschriften daarbuiten', p. 123) Het vaak wat abstracte betoog zou aan levensechtheid hebben gewonnen wanneer de schrijver het zou hebben geïllustreerd met een beschrijving van hoe het toegaat op een redactievergadering, hoe men (als er geen adviseurs in het spel zijn en alle redacteurs stemrecht hebben) tot een beslissing komt, op welke wijze men elkaar poogt te overtuigen, en zo voort. Uit de interpretaties van de verbanden blijkt dat de auteur heel goed weet waarover hij het heeft, maar kennelijk acht hij het strijdig met de eisen van wetenschappelijke distantie om zijn 'intieme vertrouwdheid' met het gebied van onderzoek al te duidelijk te demonstreren. Toch zou dit hoofdstuk zeker gelezen moeten worden door die 860 redacteurs van wetenschappelijke tijdschriften (p. 127), terwijl het ook interessant is voor wie wel eens een manuscript naar een tijdschrift opstuurt. Het boze vermoeden van afgewezen inzenders dat de criteria waarmee tijdschriftredacties stukken beoordelen vaag zijn en per geval kunnen verschillen vindt steun in dit onderzoek (p. 196). Ook blijkt uit deze studie – en dat was voor de onderzoeker iets verrassends – dat tijdschrift-redacties dikwijls mechanismen van '*kritiekontwijking*' in werking stellen: zo laten ze bij voorbeeld het besluit of een artikel voor plaatsing in aanmerking komt soms over aan vaste adviseurs buiten de redactie. Zelf hoeven ze dan over de kwaliteit geen oordeel te geven. (p. 195)

Het boek eindigt met wat Jolles als de voornaamste uitkomst ziet van zijn studie: er bestaat zijns inziens dringend behoefte aan een 'normatieve metatheorie der wetenschappelijke kritiek'. De schrijver acht het van belang dat een zogenaamd 'kritisch handvest' wordt geformuleerd 'dat ten grondslag zou kunnen en zou moeten liggen aan (alle) wetenschappelijke kritiek' (p. 212) Zijn voorstel komt er op neer dat de criticus steeds duidelijk dient aan te geven naar welke norm zijn kritiek verwijst (pp. 213-215) Maar, schrijft Jolles, dat is alleen nog maar een minimum, misschien zouden 'vele andere zaken' ook 'geregeld moeten worden', zoals bij voorbeeld de vraag 'om welke norm het in afzonderlijke gevallen gaat, en zelfs om welke het in ieder geval dient te gaan' (p. 213). Hij streeft dus naar een uitgewerkt criterium aan de hand waarvan men kan vaststellen 'aan welke minimale eisen alle kritiek dient te voldoen' (p. 212), ja, zelfs welke kritiek als *echte* kritiek betiteld mag worden! (p. 213) Een dergelijk demarcatiecriterium voor het onderscheiden van echte en onechte kritiek lijkt mij niet zonder gevaar. Juist als het gaat om *kritiek* moet men oppassen met autoritaire 'regelingen' over wat wel mag en wat niet; er zijn nu eenmaal genoeg situaties bekend waar wetenschappelijke kritiek niet vrijelijk kan worden geuit en waar zeer beperkende 'kritische handvesten' van kracht zijn. *Laissez faire, laissez aller* lijkt mij juist ten aanzien van kritiek de beste garantie tegen enigerlei vorm van muilkorverij.

Natuurlijk denk ik niet dat een zo liberaal man als Professor Jolles er op uit is om sommige van zijn collega's de mond te snoeren. Ook het feit dat hij een topfunctie bekleedt bij de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) en dat hij dus op wetenschappelijk terrein in Nederland een machtig man is, heeft niets te maken met mijn bedenkingen – ik zeg het er voor alle zekerheid maar even bij. Nee, waar ik bang voor ben is de mogelijkheid dat minder weldenkende personen dan Jolles mij – onder verwijzing naar Jolles' argumenten – gaan vertellen op welke wijze ik voortaan wetenschappelijk werk dien te beoordelen. Het in de aanhef genoemde persbericht van uitgeverij Samsom geeft een idee van de vorm die een dergelijke aantasting van de vrijheid van de criticus zou kunnen aannemen.

B. van Heerikhuizen

C. de Vocht, J. van Houtte, R. Verhoeven, **Onderhoudsplichtige mannen en onderhoudsgerechtigde vrouwen**, Kluwer Antwerpen 1978, met bijlagen 122 blz.

Het Centrum voor Rechtssociologie van de Universitaire Faculteiten Sint Ignatius te Antwerpen neemt binnen de Nederlandstalige rechtssociologie een waardevolle plaats in. Sinds zijn oprichting in 1972 heeft het Centrum verscheidene interessante studies gepubliceerd. De directeur van het Instituut Prof. Dr. J. van Houtte heeft gekozen voor twee onderzoeksrichtingen: de familierechtelijke instituties en de civielrechtelijke rechtsbedeling. De onderhavige studie behoort tot de eerste richting; een eerdere publikatie betrof de verhouding tussen 'Behoeftige bejaarden en onderhoudsplichtige kinderen' (1976).

Het boek van de drie auteurs behandelt de alimentatieverplichting na echtscheiding. Deze verplichting is in België nog gekoppeld aan het schuldprincipe. Aan de onschuldige echtgenoot wordt door de rechter onderhoudsgeld toegekend, indien deze niet in zijn onderhoud kan voorzien. Getracht is de werking van dit rechtsinstituut te onderzoeken en te bezien in hoeverre deze vorm van rechtsbedeling door de Belgische bevolking wordt geaccepteerd.

Het onderzoek valt uiteen in drie delen:

- a. Een inhoudsanalyse van rechterlijke beslissingen over de toekenning van onderhoudsgelden. Na een pilot study werd de onderzoekers de toegang tot de documenten verboden, zodat de resultaten van dit onderdeel helaas wat mager zijn uitgevallen.
- b. Een onderzoek bij een representatieve steekproef van de Belgische bevolking. Hierbij werden aan de proefpersonen vijf cases getoond, die twee aan twee steeds op één punt verschilden ten aanzien van drie kenmerken. Deze kenmerken waren: 1. de man of vrouw is de schuldige partij, 2. de inkomensbehoefte van de vrouw na de echtscheiding (zij werkt of zij werkt niet), 3. de levensstandaard van het echtpaar vóór de echtscheiding (de man is lasser of dokter). Voor iedere situatie moesten de ondervraagden de alimentatieplicht betalen. Door vergelijking van convergente en divergente opinies kon de invloed van de drie genoemde kenmerken worden bepaald (zie tabel 2.2. blz. 34). Terzijde merk ik op dat wanneer deze methode (o.a. gebruikt door E. Green, *The reasonable man*, L.S.R. Vol. 2 nr 2 1968) 'volledig' wordt uitgevoerd acht cases nodig zijn om drie kenmerken te onderscheiden. Wellicht was een dergelijke ondervraging te ingewikkeld voor een marktonderzoeksbureau. We zien immers nu al dat veel vragen door ongeveer 20% van de geënquêteerden niet zijn beantwoord. Uit dit gedeelte van het onderzoek blijkt duidelijk dat de schuldfactor nog een grote betekenis heeft; 80% van de Belgische bevolking maakt de toekenning van onderhoudsgeld aan een niet-werkende vrouw afhankelijk van haar onschuld. Een geringere invloed oefent de financiële behoefte van de vrouw uit, terwijl aan het behoud van de levensstandaard eigen aan de sociale klasse het minste belang wordt gehecht. In dit gedeelte van het onderzoek werden tevens vragen gesteld over de noodzakelijke duur van de alimentatieplicht en alternatieve formules voor het bestaande rechtssysteem.
- c. Kwalitatieve interviews bij gescheidenen, magistraten, niet-magistraten (juristen) en hulpverlenende instanties.

Het boek eindigt met een slothoofdstuk waarin het Belgische systeem wordt vergeleken met dat in andere landen van Europa en waarin aanbevelingen voor de toekomst worden gedaan. Aangezien het schuldbesef in België nog sterk leeft zal volgens de schrijvers een radicaal alternatief voorlopig weinig kans hebben. Wel hopen zij op een constructie van tarifiering voor onderhoudsuitkeringen en op een betere waarborging voor de uitbetaling van de gelden. Conclusie: een zeer helder geschreven, systematisch ingedeelde studie met overzichtelijke tabellen en interessante uitkomsten. In aanmerking nemende dat aan

dossieronderzoek in ons land het nodige wordt gedaan in dit opzicht, zou een enquête bij de bevolking hier zeker navolging verdienen.

I. Berghuis-van der Wijk.

T. Huppés, **Inkomensverdeling en institutionele structuur**, Stenfert Kroese, Leiden 1977, 94 blz.

Hoe komt het dat de ongelijkheid van inkomens in Westerse staten sinds de jaren dertig kleiner is geworden? Economen die zich over deze vraag het hoofd hebben gebroken, hebben voornamelijk gewezen op veranderende marktverhoudingen. Bekend is bijvoorbeeld de theorie van Tinbergen, die de vermindering van inkomensverschillen grotendeels toeschrijft aan het sterk gestegen aanbod van hoger opgeleiden.

In het kleine maar goed gevulde boekje *Inkomensverdeling en institutionele structuur* doet T. Huppés een interessante poging een alternatieve, meer sociologische theorie te ontwerpen. Tegenover Tinbergen stelt hij dat de verkleining van de inkomensongelijkheid niet in de eerste plaats is toe te schrijven aan een nivellering binnen de zg. arbeidsinkomens, maar aan een daling van het aandeel van de kapitaal- en winstinkomens in het nationaal inkomen en een evenredige stijging van het aandeel van de sociale uitkeringen. Huppés geeft een overvloed aan cijfermateriaal om deze stelling aannemelijk te maken, al ontbreekt een echt systematische empirische bewijsvoering.

Het nieuwe van Huppés' bijdrage ligt vooral in zijn behandeling van de sociale uitkeringen. In plaats van deze grotendeels toe te rekenen aan de arbeidsinkomens, zoals gebruikelijk is, neemt hij ze samen met de kapitaal- en winstinkomens onder de gemeenschappelijk noemer van 'institutionele inkomens': inkomens die niet door marktfactoren zijn bepaald. Het aandeel van deze inkomens in het nationaal inkomen vertoont, zo laat Huppés zien, een opmerkelijke constantheid; in Nederland is dit aandeel sinds de jaren twintig steeds rond de 50% geweest.

Voor deze verrassende empirische bevinding weet Huppés jammer genoeg geen verklaring te geven, zodat zij theoretisch in de lucht blijft hangen. Het begrip 'institutioneel inkomen', dat de schijn van theoretisch inzicht geeft, werkt eerder verwarrend dan verhelderend: kapitaal- en winstinkomens zijn niet sterker 'institutioneel gedetermineerd' en niet minder door marktkrachten bepaald dan arbeidsinkomens, en sociale uitkeringen onderscheiden zich van beide door hun directe afhankelijkheid van overheidsbeslissingen. De verdeling van winsten en kapitaalinkomens vindt inderdaad plaats in het kader van 'institutionele' eigendomsverhoudingen, maar hetzelfde geldt voor de arbeidsinkomens.

Algemener: alle inkomens zijn, ruim genomen, institutioneel bepaald. Net als de meeste economen beschouwt Huppés 'institutionele factoren' nog teveel als restcategorie, waarin alles valt wat niet tot de markt behoort. Een consequentere sociologische visie zou de markt zelf als een sociale institutie (met variërende kenmerken) opvatten; marktprocessen werken binnen een institutioneel kader, en kunnen op hun beurt bepalend zijn voor geïnstitutionaliseerde normen en statusverschillen.

Als Huppés probeert een sociologische verklaring te geven voor de verschuiving van kapitaal- en winstinkomens naar sociale uitkeringen, haalt hij sociologen aan die democratisering in verband hebben gebracht met moderniseringsprocessen als industrialisatie, economische groei, technologische vooruitgang en secularisatie. Huppés benadrukt van dit complex de technologische ontwikkeling: deze heeft een 'demystificatie- of ontmythologiseringsproces' met zich mee gebracht en daarmee irrationeel stands- en statusdenken ondermijnd. Deze gedachtengang roept enkele vragen op. Is technisch, wetenschappelijk,

'rationeel' denken inherent democratisch? En zou de verbreiding van egalitaire denkbeelden niet eerder een gevolg dan een oorzaak kunnen zijn van de vermindering van feitelijke ongelijkheden?

In een poging zijn gedachtengang empirisch te funderen operationaliseert Huppes 'technologische ontwikkeling' als groei van de industriële productie, waarna hij een duidelijke samenhang constateert tussen deze groei en de verschuiving van kapitaal- en winstinkomens naar sociale uitkeringen. De operationalisering is weinig gelukkig, zeker waar in de theoretische verklaring zozeer de nadruk ligt op veranderende ideeën. Wat Huppes nu laat zien, is dat de te verklaren verschuiving samenhangt met economische groei, en dat is op een meer directe manier te verklaren: sociale uitkeringen nemen meer toe naarmate ze relatief minder kosten, d.w.z. meer ruimte laten voor andere verhogingen; en voor wat betreft de daling van de kapitaal- en winstinkomens is er nog geen bevredigend alternatief voor de markttheorie die deze daling in verband brengt met de verminderende kapitaalschaarste.

Ondanks al deze kritiek meen ik dat Huppes overtuigend laat zien dat een 'institutionele' of sociologische benadering van de inkomensverdeling waardevol, zelfs onmisbaar is, en dat met name de sociale uitkeringen hierbij veel meer aandacht verdienen dan doorgaans gebeurt. Alleen al vanwege het vele interessante cijfermateriaal dat hierover bijeen is gebracht – waardoor bijv. de buitengewone Nederlandse ontwikkeling scherp naar voren komt – is dit boekje de moeite waard. Jammer is alleen dat Huppes zo'n geforceerde splitsing heeft aangebracht tussen een gebied voor de economen (de arbeidsinkomens) en een voor de sociologen (de zgn. institutionele inkomens). Ook de arbeidsinkomens lenen zich voor een institutionele benadering, en marktprocessen zijn ook van belang voor andere vormen van inkomen. Zonder een dergelijk uitgangspunt kan van een echte integratie van economische en sociologische inzichten op dit gebied geen sprake zijn.

N.A. Wilterdink

A.B. Ringeling, **Beleidsvrijheid van ambtenaren. Het spijtoptantenprobleem als illustratie van de activiteiten van ambtenaren bij de uitvoering van beleid.** Samsom, Alphen aan den Rijn 1978, 273 blz.

De effecten van een beleid stemmen lang niet altijd overeen met de doelen, die de beleidsvoerders bij de formulering van het beleid voor ogen stonden. Eén van de mogelijke oorzaken van de discrepantie tussen doelen en effecten van beleid – de zelfstandige rol van ambtenaren tijdens de uitvoering van het beleid – is door Ringeling onderzocht.

Hij analyseert de rol van ambtenaren in de beleidsuitvoering aan de hand van het begrip *beleidsvrijheid*. Hieronder verstaat hij in eerste instantie 'de keuzemogelijkheid van individuele ambtenaren tussen verschillende acties' (p. 22). Het is daarnaast ook mogelijk dat een (onderdeel van een) bestuursorganisatie als geheel over beleidsvrijheid beschikt. Ringeling formuleert de volgende probleemstelling: 'welke omstandigheden in het openbaar bestuur bevorderen of beperken de beleidsvrijheid van ambtenaren?' (p. 29). Vijf condities zijn door hem onderzocht: programmering van beleid, informatie-monopolie van ambtenaren, doeleinden van ambtenaren, hiërarchische controle binnen het ambtelijk apparaat en democratische controle op de beleidsuitvoering (door parlement(sleden), rechterlijke macht, pressiegroepen en individuele belanghebbenden).

Om de betekenis van deze vijf condities vast te stellen heeft Ringeling een exploratief onderzoek verricht naar het spijtoptantenbeleid van de Nederlandse regering. De casestudy is aangevuld met een literatuuronderzoek. Het verslag van het spijtoptantenbeleid is

bijzonder boeiend, zij het dat het wel wat globaal en sterk beschrijvend is uitgevallen. In een slothoofdstuk gaat Ringeling in op het dilemma hoe enerzijds al te grote beleidsvrijheid van ambtenaren tegen te gaan om rechtszekerheid en -gelijkheid te waarborgen en anderzijds aan ambtenaren voldoende vrijheid van handelen te laten om met individuele omstandigheden rekening te kunnen houden.

Ringeling heeft een interessante en goed leesbare studie geschreven over een belangrijk onderwerp. Naast alle waardering voor het boek heb ik toch ook wel enkele punten van kritiek.

Ringeling plaatst zijn studie tegen de achtergrond van de discussie over de invloed van ambtenaren op het beleid (pp. 13-14). Gezien dit uitgangspunt had het naar mijn mening meer voor de hand gelegen, dat de schrijver ambtelijke 'speelruimte' had omschreven in termen van *invloed* dan in termen van *keuzemogelijkheden*. Dat ambtenaren over keuzemogelijkheden beschikken en dat dat op zich zelf nog niet ongunstig hoeft te zijn, lijkt me tamelijk evident en vormt dan ook niet zo'n erg interessante onderzoeksvraag. Veel boeiender lijkt het mij om na te gaan hoe ambtenaren die keuzemogelijkheden benutten, anders gezegd: welke invloed (in termen van teweeggebrachte effecten) zij op het beleid uitoefenen.

We kunnen ons overigens de vraag stellen of Ringeling in zijn case-study – zij het impliciet – het eigenlijk niet over invloed heeft. Wanneer hij bijvoorbeeld de betekenis van de hiërarchische en de democratische controle voor de beleidsvrijheid van ambtenaren tracht vast te stellen, tracht hij dan in feite niet de invloed enerzijds van hogere ambtenaren en anderzijds van parlement(sleden), pressiegroepen en individuele belanghebbenden af te zetten tegen de invloed van de beleidsuitvoerende ambtenaren?

Het begrip beleidsvrijheid, zoals Ringeling het hanteert, heeft naar mijn mening dan ook duidelijk iets ambivalent. Aan de ene kant wordt het omschreven als keuzemogelijkheid en in die zin is het een lege huls. De keuzemogelijkheid kan immers nog op alle mogelijke manieren worden ingevuld. Aan de andere kant gaat van het begrip beleidsvrijheid de suggestie uit, dat de uitvoerende ambtenaren invloed uitoefenen op het beleid. Dit laatste – meest boeiende – aspect wordt evenwel niet onderzocht.

Onderzoek naar de invloed van ambtenaren op het beleid vergt strict gesproken, dat elke beslissing afzonderlijk wordt geanalyseerd. Nu zou dat in het onderhavige geval niet zo eenvoudig zijn geweest, aangezien niet altijd alle relevante gegevens voorhanden waren (vgl. p. 145). Een dergelijke benadering had evenwel ook in een ander opzicht verhelderend kunnen werken.

Zoals reeds is opgemerkt, onderscheidt Ringeling beleidsvrijheid van individuele ambtenaren van die van gehele afdelingen of departementen. Hoe beide typen beleidsvrijheid zich volgens hem tot elkaar verhouden, is mij echter niet geheel duidelijk geworden. Enerzijds suggereert de schrijver dat de beleidsvrijheid van een bestuursorganisatie een aggregatie is van individuele beleidsvrijheden (p. 22), anderzijds blijkt uit het voorbeeld op pp. 22-23, dat hij aan verschillende typen beslissingen denkt (individuele beslissingen hoe in een bepaald concreet geval te handelen versus 'collectieve beslissingen om een beleid op een bepaalde manier uit te voeren). De onduidelijkheid blijft ook, als hij enkele bladzijden later expliciet op het onderscheid ingaat (pp. 26-29).

Mijns inziens had Ringeling een scherper beeld kunnen verkrijgen, wanneer hij (invloed op) afzonderlijke beslissingen centraal had gesteld. De effecten van verschillende typen beslissingen (zowel individuele als collectieve) op het beleid hadden dan apart kunnen worden geanalyseerd en tevens was het mogelijk geweest de empirische samenhang tussen beide typen beslissingen te onderzoeken.

Ik ben dan ook van mening, dat Ringelings beschrijving van de uitvoering van het

spijtoptantenbeleid aan kracht had kunnen winnen, als hij het gedrag van de beleidsuitvoerende ambtenaren en van de andere betrokken partijen expliciet had geanalyseerd in termen van invloedsuitoefening op het beleid.

H. van Goor

Prof. dr. E.W. Hofstee, **De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een historisch-demografische en sociologische studie.** Publikatie van het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut Nr. 2, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1978, 231 blz.

In de vaderlandse demografisch-sociologische wereld heeft zich in de afgelopen decennia een diepgaande discussie afgespeeld over de demografische ontwikkeling van Nederland in de tweede helft van de vorige eeuw, over de regionale en locale verschillen welke in die ontwikkeling kunnen worden waargenomen, en over de mogelijke oorzaken van die verschillen. Hofstee, Van Heek en Buissink kunnen als de belangrijkste discussianten worden aangemerkt, waaraan anderen zoals De Vooys, Faber en Verduin waardevolle verdere bijdragen hebben geleverd.

Om verschillende redenen had deze discussie betrekking op een tijdvak dat rond 1850 begon. Mede omdat de beoefenaars van de historische demografie in ons land, zich daarin aansluitend bij een Europese traditie, hun blik in het algemeen hebben gericht op de periode tot aan de Franse tijd, was er sprake van een duidelijke lacune in onze kennis van de demografische ontwikkeling in ons land in de eerste helft van de 19e eeuw. Een en ander zou des te meer te betreuren zijn, wanneer deze lacune consequenties zou kunnen hebben voor onze interpretatie van wat we na 1850 zien gebeuren.

Het is de grote verdienste van Hofstee, dat hij door de publicatie van het thans voor mij liggende boek een poging waagt die lacune op te vullen. In zijn eerste hoofdstuk, 'Feiten en analyse', slaagt Hofstee erin om een aantal belangrijke ontwikkelingen zoals die hebben plaatsgevonden over het voetlicht te brengen. Zijn conclusies wijzen in de richting van een hoge mate van continuïteit in de demografische ontwikkelingen gedurende bijna de gehele 19e eeuw, vanaf ongeveer 1815 wanneer een duidelijk breekpunt valt aan te wijzen met de bij de resultaten van het historisch-demografisch onderzoek aansluitende ontwikkelingen tijdens de Franse tijd.

Hofstee laat zien dat de vanaf 1815 optredende, zich practisch zonder onderbreking tot in onze tijd voortzettende, bevolkingsgroei op de eerste plaats het gevolg was van de stijging van de jaarlijkse aantallen levendgeborenen. Deze was op haar beurt weer voornamelijk het gevolg van een verhoging, vanaf 1815, van de huwelijksvruchtbaarheid. Schommelingen in huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie zijn met name in de 40-er jaren van de vorige eeuw niet onbelangrijk geweest, doch hadden geen overheersend effect op de trend van de toenemende jaarlijkse aantallen levendgeborenen. Structureel is het sterftheniveau in de eerste helft van de 19e eeuw niet of nauwelijks gewijzigd, al zijn sterftepieken en -dalen in bepaalde korte perioden niet onbelangrijk geweest. Al met al was in de eerste helft van de 19e eeuw daarom sprake van een gestaag toenemend geboortenoverschot, dat tesamen met een niet onbelangrijk vestigingsoverschot de bevolking van Nederland langzaam in aantal deed toenemen van 2,08 miljoen in 1795, via 2,20 miljoen in 1815, tot 3,05 miljoen in 1850.

De binnenlandse migratie-overschotten waren van relatief geringe betekenis voor de regionale verschillen in bevolkingsgroei. De belangrijkste regionale verschillen waren die

tussen het Westen (Noord- en Zuid-Holland en Zeeland) en de rest van Nederland: het Westen wordt gekenmerkt door een niveau van geboorten, sterften en huwelijken dat aanzienlijk hoger lag dan in de rest van Nederland, met name dan in het Oosten en Zuiden. Het uit de discussie omtrent de differentiële demografische ontwikkelingen na 1850 zo langzamerhand overbekende verschil in huwelijksvruchtbaarheid tussen het Noorden en het Zuiden van Nederland blijkt ook al in de eerste helft van de 19e eeuw aanwijsbaar.

Tot zo ver de feiten. In zijn tweede hoofdstuk, meer dan tweederde van het boek beslaand, poogt Hofstee een verklaring te geven voor de belangrijkste van deze feiten. Die verklaringen zijn vaak interessant en getuigend van een brede en grondige kennis van zaken, soms zijn ze hoogst origineel, soms echter noodgedwongen door het ontbreken van ondersteunend empirisch materiaal enigszins speculatief.

Nu heb ik weinig bezwaar tegen dit enigszins speculatieve karakter als zodanig. Integendeel zelfs, niet in het minst omdat dergelijke speculatieve elementen in een verklaring kunnen worden beschouwd als evenzovele aansporingen tot nader onderzoek en als zodanig alleen maar uitdagingen aan de onderzoeker zijn. Waar ik wèl wat moeite mee heb, is met de manier van presenteren ervan, binnen het bredere kader van Hofstee's 'bewijsvoering'. Ik proef in de tekst een voor mij niet geheel verzoenbare tegenstelling. Enerzijds constateer ik een – op zich geheel correcte – uiterst critische opstelling t.a.v. eerder door anderen (met name Buissink en Faber) geformuleerde verklaringshypothesen m.b.t. ontwikkelingen op het terrein van de differentiële regionale vruchtbaarheid. Met name geldt dit hun stelling, dat het vruchtbaarheidsniveau in sommige delen van ons land al aan het eind van de 18e en het begin van de 19e eeuw op enige, zij het beperkte, vorm van bewust toegepaste geboortenbeperking zou kunnen wijzen. Je zou het zo kunnen zeggen, dat Hofstee de door de wetenschappelijke critiek voorgeschreven verplichte figuren op de millimeter nauwkeurig op het ijs legt.

Anderzijds, zodra hij aan zijn eigen vrije kür begint, etaleert hij een aantal toch in de bewijsvoering nogal cruciale elementen met dermate veel Schwung dat de lezer de indruk krijgt dat de auteur een veel bottere schaats heeft aangeboden, misschien omdat het ijs zelf (wegens gebrek aan empirisch houvast) inderdaad té glad is geworden.

Ik zal pogen de meest opvallende plaatsen waar dit lijkt te gebeuren te noemen. Is Hofstee's hypothese omtrent een onbewuste beperking van de procreatie (als reactie op politieke ontwikkelingen) door een reductie van het seksueel verkeer niet minstens even problematisch en waarschijnlijk nog minder controleerbaar als de stelling van Buissink en Faber omtrent een klein beetje bewuste geboortenbeperking dat misschien hier en daar is toegepast? Wat bewijst, ondanks een inderdaad aantoonbare paralleliteit in ontwikkeling, het verloop van de buitenechtelijke vruchtbaarheid en de aantallen vondelingen tussen 1780 en 1850 (geïnterpreteerd als het openen van enige 'ventielen' op de ketel van de onbewuste beperking van het seksuele verkeer) omtrent de oorzaak van de stijging van de vruchtbaarheid binnen huwelijken? Wat bewijzen ontwikkelingen van de aantallen vondelingen in Amsterdam en Rotterdam over het verloop van deze verschijnselen in heel Nederland? Zijn deze twee steden inderdaad in dit opzicht indicatief voor ontwikkelingen op nationaal vlak? Hofstee zegt op pag. 73: 'Men moet zich natuurlijk wel realiseren, dat het in het voorgaande om Amsterdam gaat en dat Amsterdam Nederland niet is en zeker toen Nederland niet was: het is zeker niet gerechtvaardigd om het beeld van Amsterdam zonder meer op Nederland als geheel te projecteren. Aan de andere kant is Amsterdam geen eiland in Nederland; als het in Amsterdam regent, druppelt het in de rest van het land'. Toch verhindert dit hem niet om deze zwakke schakel in zijn redenering op te nemen.

Een vergelijkbare zwakke schakel in de bewijsvoering is zijn opmerking op blz. 133

(m.b.t. enteritis en diarree-ziekten als belangrijke oorzaak van regionale sterfteverschillen), dat 'men ongetwijfeld de westerse wereld en Nederland in het bijzonder, in de eerste helft van de 19e eeuw niet zonder meer gelijk (mag) stellen aan de ontwikkelingslanden van vandaag, maar wat hygiënisch besef en hygiënische zorg betreft, lijkt een vergelijking niet ontoelaatbaar.'

Een laatste voorbeeld kan men vinden op pag. 104, waar gegevens omtrent de regionale spreiding van de traditionele samenwoning uit de periode na de 2e Wereldoorlog, via gemeentelijke cijfers betreffende de huwelijksvruchtbaarheid in de jaren 1878/1881, worden gebruikt voor de reconstructie van de regionale verhoudingen in huwelijksvruchtbaarheid in de 1e helft van de 19e eeuw, en op pag. 125, waar het beeld van de regionale spreiding van slechte woningen in 1875 in verband wordt gebracht met de regionale sterfteverschillen in de eerste helft van de 19e eeuw.

Ik wil duidelijk stellen dat ik deze voorbeelden niet noem om te demonstreren dat Hofstee volkomen onzinnige zaken beweert. Ik stel alleen dat ik graag had gezien dat hij t.a.v. deze schakels in zijn redenering een veel kritischer houding zou hebben aangenomen.

Kanttekeningen van meer demografisch-analytische aard kunnen worden gemaakt bij het feit dat Hofstee, evenals in enkele vorige publicaties, nog steeds op sommige plaatsen (noodgedwongen?) veranderingen in huwelijksleeftijd en -frequentie bij de mannen gebruikt ter verklaring van veranderingen in de aantallen geborenen per 1000 15-44 jarige vrouwen. Voorts bij de betekenis van de aantallen geboorten per 1000 gesloten huwelijken in met name Noord-Holland als indicatie voor een aldaar aanwezig zijnd lager vruchtbaarheidsniveau. Gegeven de relatief lage huwelijksleeftijd, de relatief hoge huwelijksfrequentie en vooral de relatief hoge sterfte in deze provincie, kan veel meer dan elders het verschijnsel van niet-eerste huwelijken de noemer van dit verhoudingscijfer in theorie in voldoende mate hebben verhoogd, vergeleken met de situatie in andere provincies, om een niet onwezenlijk deel van het aldus geconstateerde lagere vruchtbaarheidsniveau voor Noord-Holland aldus te verklaren.

Met bovenstaande opmerkingen moge overigens niet de indruk zijn gevestigd dat in mijn oordeel over het boek van Hofstee de critiek domineert. Men kan slechts bewondering hebben voor het vele werk dat de auteur heeft verzet om een leemte in onze kennis van de Nederlandse demografische ontwikkeling op te vullen, en wel op een heldere en boeiende wijze. Dat desalniettemin vele en belangrijke vragen onbeantwoord blijven, waarop overigens de auteur zelf ook bij herhaling de aandacht vestigt, ligt niet aan hem maar aan het incomplete, zo niet ontbrekende of althans nog niet toegankelijk gemaakte, bronnenmateriaal. Wat hij desondanks uit het wél tot zijn beschikking bestaande materiaal heeft weten te halen, kan alleen maar stimuleren tot verder nadenken over een stukje van ons demografisch verleden dat, getuige dit boek, interessanter blijkt te zijn dan velen voorheen mogelijk hebben vermoed.

A.C. Kuijsten

The Annual Review of the Social Sciences of Religion, Volume 2/1978. Mouton, Den Haag, 235 blz.

De tweede aflevering van de *Annual Review* biedt de lezer een keur van artikelen van hoog niveau. De bedoeling van de redactie met dit jaaroverzicht is een platform te bieden ter bespreking van centrale theoretische vraagstukken, die zich voordoen bij de bestudering van de sociale aspecten van religie en die van internationaal belang zijn. Het tijdschrift biedt ruimte aan bijdragen van vertegenwoordigers van een reeks verwante disciplines:

sociologen, sociaal-psychologen, antropologen en godsdienstwetenschappers. Maar ook de psychoanalytische benadering kan aan bod komen, getuige het artikel van Badcock, die deze beschouwingwijze gebruikt om het ambivalente monotheïsme in de geschiedenis van het christendom te belichten. De meeste artikelen in dit nummer, evenals in het vorige, zijn afkomstig van godsdienstsociologen.

De bijdragen zijn van uiteenlopende aard. Naast theoretische beschouwingen bevat de bundel verslagen van (empirisch) onderzoek. Bovendien staan er een tweetal overzicht-artikelen in. Waardenburg beschrijft de recente ontwikkelingen in de godsdienstwetenschap en Tzanimis geeft een beeld van de huidige stand van zaken m.b.t. de godsdienstsociologie in Griekenland. Ook de variatie in problematieken die belicht worden, is groot. Vijf bijdragen behandelen meer algemeen-godsdienstsociologische thema's. In twee daarvan is de aandacht gericht op nieuwe religieuze bewegingen. In een boeiend artikel gaan Robbins en Anthony na van welke aard de gevolgen van deze bewegingen voor het sociaal systeem zijn: integratief, desintegratief of transformatief. Richardson bekijkt de conceptualisering van 'cult' nog eens kritisch en past zijn begripsbepaling toe op de Jezusbeweging. Remy schrijft over symbolen en rituelen. Zeer de moeite van het lezen waard zijn twee artikelen over 'klassieke' godsdienstsociologische thema's. Het eerste is van de Belgische sociologen Dobbelaere, Billiet en Creyf en gaat over secularisatie en verzuiling. Het is gebaseerd op drie onderzoeken op het terrein van de school, het ziekenhuis en de universiteit. In hun benadering staat steeds de vraag centraal welke personen in welke posities de ontwikkeling als secularisatie definiëren. Het tweede, van Mueller, gaat door op het bekende essay van Weber, 'Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus' en is van belang om zijn heldere begripsbepaling.

In twee bijdragen wordt aandacht gevraagd voor kerksociologische problematieken. Roof laat zien dat de (objectieve) factoren die in het algemeen in empirisch onderzoek worden gebruikt om kerkgebonden religie te verklaren, n.l. de leeftijd, sexe en sociale laag, ontoereikend zijn. Hij bekritiseert de gangbare theorieën ter zake en poogt nieuwe wegen te wijzen. Lukatis en Daiber tenslotte, doen verslag van hun onderzoek naar de mate waarin de communicatie tussen predikant en gemeente, in de vorm van de preek, slaagt.

M.M. Meerburg